

TANYLMÁNYOK

**A FREUDI ELMÉLET ÉS A FASISZTA
PROPAGANDA MINTÁZATA****Theodor W. Adorno*¹

Az elmúlt évtizedekben számos kutatás vizsgálta az amerikai fasiszta agitátorok beszédeinek és brosúráinak tartalmi és formai sajátosságait. E munkák egy részét a tartalomelemzés módszerével készítették, és L. Lowenthal és K. Guterman foglalta kötetbe őket a *Prophets of Deceit* [A becsapás prófétái] címmel.² A kötetben kirajzolódik egy általános kép, amelynek két fő jellegzetessége van. Az első, hogy néhány bizarr és minden értelemben negatív javaslat kivételével – például „A külföldi bevándorlókat gyűjtőtáborokba kell internálni”, vagy „A cionistákat ki kell telepíteni az országból” –, a fasiszta propagandának az Egyesült Államokban vajmi kevés konkrét, kézzelfogható célja van. Szinte az összes agitátorra igaz, hogy kiáltványaik döntő többségét *ad hominem* címzik. A röpiratokból egyértelmű, hogy a szerzők nem racionális célok

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Th. W. Adorno: *Freudian Theory and the Pattern of Fascist Propaganda*. In: Andrew Arato and Eike Gebhardt (eds.): *The Essential Frankfurt School Reader*. Urizen Books, New York, 1978, pp. 118-137. A kötet szerkesztői néhány soros előszót írtak a tanulmány elé, amely így hangzik: „A tanulmány 1951-ben született, és tömör formában összefoglalja Adorno szerteágazó munkásságát a negyvenes évekből, amellyel a fasiszmus tömegpszichológiai alapját kutatta a pszichoanalízis módszerét alkalmazva. Jelentősége abban rejlik, hogy a modern autoritáriánus államok szociálpszichológiai lehetőségeit, feltételeit (és persze korlátait) igyekszik feltérképezni. Az esszé jól illusztrálja továbbá a tömegkultúra frankfurtiánus kritikájának és fasiszmus elméletének a kapcsolatát. Adorno gyakran illette a kultúripart és a fasiszta propagandát egy közös jelzővel: »fordított pszichoanalízis«”. (A ford. megjegyzése) A tanulmány számozott jegyzeteit lásd a 29. oldaltól (A szerk.)

ésszerű megfogalmazásával akarnak híveket nyerni, hanem ehelyett pszichológiai módszerekkel kísérleteznek. A fasiszta demagógokra alkalmazott „rabble-rouser” [kb. csőcselék-uszító] kifejezés, mégha kifogásolható is azért, mert a tömeg mint olyan megvetését sugallja, abból a szempontból kétségtelenül találó, hogy kifejezi azt az irracionális, agresszív érzelmektől túlfűtött légkört, amelyet zsebhitleireink tudatosan igyekeznek létrehozni. Természetesen megengedhetetlen, hogy „csőcseléknek” tituláljunk embereket, de mégis el kell ismernünk: az agitátorok célja pontosan az, hogy az embereket csőcselékké változtassa, olyan tömegekké, amelyek hajlamosak a legcsekélyebb politikai célt is nélkülöző erőszakos cselekedetekre, és a pogrom légkörének a megteremtésére. Agitátoraink általános célja, hogy módszeres próbálkozásokkal életre keltsék mindazt, amit Le Bon híres könyve* óta úgy ismerünk, mint „a tömegek lélektanát”.

A kötet tanulmányaiból élénk táruló kép másik sajátossága, hogy a demagógok retorikája, valamint beszédek tartalmi elemei mereven szervezett struktúrába illeszkednek. Ez nemcsak a politikai célok végső egységére igaz (a demokrácia megszüntetése a demokratikus alapelv ellen forduló tömegtámogatás segítségével), hanem a tartalom belső természetére, illetve a mondandó tálalási módjára is. Kis túlzással kijelenthetjük: a különböző agitátorok nyilatkozatai olyannyira hasonlóak, kezdve az ismertebbekkel, mint Coughlin és Gerald Smith le egészen a piti kis vidéki, gyűlölettel házaló szónokocskákig, hogy elegendő közülük egyet alaposan elemezni, és ezzel az összeset megismertük.³ Mi több, maguk az egyes beszédek is olyannyira monoton természetűek, hogy újra és újra ismétlésekbe botlunk bennük, mihelyst feltártuk rendkívül szűkössé tett eszközkészletüket. Voltaképpen arról van szó, hogy az eszmék kis száma, valamint állandó ismételtetésük az egész demagóg technika lényegét alkotja.

Miközben a beszédek szerkezetének mechanikus jellege és rigiditása szembeszökő és a fasiszta lelkiakat bizonyos aspektusait fejezi ki, az ember nem tudja elhessegetni magától a gondolatot, hogy minden olyan propagandaanyag, amely magán hordozza a fasiszta gondolkodás bélyegét, strukturális egységbe illeszkedik valamilyen totális tudatos vagy tudattalan mögöttes koncepcióval, amely szinte minden egyes szót meghatároz. Érzékelhetően ez a strukturális egység determinálja mind

* Magyarul: *A tömegek lélektana*. Franklin-Társulat, Bp. 1913. (A szerk.)

az implicit politikai koncepciót, mind pedig a pszichológiai lényegét. Tudományos figyelmet mindezidáig csupán az egyes propagandaeszközök elkülönült, bizonyos szempontból elszigetelt természete kapott; nevezetesen hangsúlyozták és kidolgozták azok pszichoanalitikus konnotációit. Most, hogy az egyes elemek már tisztán állnak előttünk, figyelmünket magára a pszichológiai rendszerre – talán nem véletlen, hogy a kifejezésről a paranoia téveszmerendzere jut eszünkbe – fordíthatjuk, amely ezeket az elemeket magába foglalja és generálja. Ez már csak azért is indokoltnak látszik, mert ennek hiányában az egyes propagandafogások analitikus értelmezése is némiképpen esetleges és önkényes marad. Egyfajta elméleti vonatkozási rendszer felállítására van szükségünk. Tekintve, hogy az egyes propagandafogások szinte sírnak a pszichoanalitikus interpretációért, logikus módon feltételezhetjük, hogy a keresett vonatkoztatási rendszer nem más, mint az agitátorok általános beállítottságának egy átfogóbb, alapvetőbb pszichoanalitikus elemzése.

Egy ilyen elméleti rendszert már maga Freud is létre hozott *Tömegpszichológia és én-analízis* című könyvében, amely 1922-ben, jóval azelőtt, hogy a fasiszmus problémája akut módon jelentkezett volna, már angolul is napvilágot látott.⁴ Nem túlzás az állítás, hogy Freud, aki alig tanúsított érdeklődést a probléma politikai oldala iránt, pontosan előrevetítette a fasiszta tömegmozgalmak sajátosságait, várható felemelkedésüket, mégpedig pusztán pszichológiai kategóriák segítségével. Ha elfogadjuk, hogy az analitikus tudattalanja érzékeli a páciens tudattalanját, azt is feltételezhetjük, hogy az analitikus elméleti intuícióval képes olyan tendenciák anticipálására, amelyek bár racionális szinten még csak latens állapotban léteznek, egy mélyebb szinten már manifest formát öltöttek. Nem lehet pusztán a véletlen műve, hogy Freud az első világháború után éppen a narcizmusra és az én problémáira fordította figyelmét. A narcizmussal és az én problémáival kapcsolatos mechanizmusok és ösztönkonfliktusok nyilvánvalóan egyre nagyobb szerephez jutnak napjainkban, míg a konverziós hisztériához hasonló „klasszikus” neurózisok, amelyek annak idején a pszichoanalitikus módszer kidolgozásának modelljéül szolgáltak, gyakorló analitikusok megfigyelései szerint ma már jóval ritkábban fordulnak elő, mint Freud idejében, amikor klinikai módszerekkel még Charcot foglalkozott a hisztériával, Ibsen pedig a színdarabjai témájául választotta. Freud felfogása szerint a tömegpszichológia problémája szoros kapcsolatban áll azzal a korunkra oly jellemző pszichológiai nyomorúsággal, melynek

társadalmi-gazdasági okai vannak, lényege pedig az individualitás hanyatlása és gyengesége. Habár Freudot nem foglalkoztatták a társadalmi változások, azt mondhatjuk, hogy az egyénről alkotott elképzeléseinek monadológiai korlátain belül sikerült rábukkannia az individuum alapvető válságának a nyomaira, az egyén azon hajlamára, hogy kritikátlanul behódoljon erős külső, kollektív hatalmakkal. Anélkül, hogy valaha is a kortárs szociológia tanulmányozásának szentelte volna magát, azzal, ahogyan Freud érdeklődésének tárgyát megválasztotta, valamint elméletének főbb koncepcióit változtatta, munkásságának fejlődésével követte a történelmi trendek változásait.

Könyve megírásakor Freud módszere az volt, hogy dinamikusan értelmezte Le Bonnak a tömeglélekről adott leírását. Freud görcső alá vette azokat a dogmatikusan használt fogalmakat, kvázi-varázsszavakat, amelyeket Le Bon és más pszichoanalízis előtti pszichológusok úgy alkalmaztak, mint végső megoldási eszközöket bizonyos megdöbbentő jelenségek magyarázatára. Ezek között a fogalmak között ott találjuk mindenekelőtt a szuggesziót, amely mellest ma is gyakran szolgál töltelékshóként a közgondolkodás számára, ha szóba kerül az a mágikus hatás, amit Hitler és társai gyakoroltak a tömegekre. Freud nem vonja kétségbe Le Bon jólismert jellemzésének a pontosságát, amely szerint a tömeg lényegében individualitásától megfosztott, irracionális, könnyen befolyásolható, erős hajlandóságot mutat erőszakos cselekedetekre, és általában regresszív magatartásformákat tanúsít. Megkülönbözteti ugyanakkor Le Bontól az, hogy Freudnál nem találkozzunk a tömegek hagyományos megvetésével, ami pedig az őt megelőző pszichológusok legtöbbjé számára a kérdés *thema probandum*-ja volt. Az általánosan elfogadott leíró jellegű megfigyelésekből Freud nem azt a következtetést vonta le, hogy a tömeg *per se* alsóbbrendű volna, következtetésképpen mindörökké az is marad, hanem ehelyett a legtisztább felvilágosodás szellemében felteszi a kérdést: mi teszi a tömeget tömeggé? Nem tudja elfogadni a társas ösztön vagy nyájösztön olcsó hipotézisét, számára ez csupán magát a problémát jelenti, és nem annak a megoldását. A tisztán pszichológiai okokon kívül, amelyeket Freud maga sorol fel felfogása védelmében, szociológiai nézőpontból is megerősíthetjük, hogy Freud e vállalkozásában szilárd talajon áll. A modern tömegformációknak biológiai organizmusokhoz való közvetlen hasonlítása aligha állhatja meg a helyét, hiszen a mai tömegeket alkotó egyének, *prima facie* legalábbis, individuumok, egy liberális, kompetitív, individualista társadalom gyermekei, akiket arra neveltek, hogy

megőrizték autonóm, független lényüket, és akiket állandóan arra buzdítanak, hogy legyenek mindenáron individualisták, és óvakodjanak attól, hogy másoknak alárendelődjenek. Még ha el is fogadjuk, hogy az archaikus, preindividuais ösztönök napjainkig fennmaradhattak, erre az örökségre akkor sem hivatkozhatunk közvetlenül, amíg meg nem magyarázzuk, hogy miért regrediál a modern ember olyan viselkedésformákhoz, amelyek nyilvánvaló módon ellentmondanak annak a racionális fejlettségi szintnek, valamint felvilágosult technikai civilizációnk azon szakaszának, ahová mára eljutottunk. Freud pontosan arra keresi a választ, hogy melyek azok a pszichológiai erők, amelyek az egyéneket tömeggé változtatják. „(...) ha az egyének egy tömegben egységet képeznek, akkor kell lennie közöttük valamilyen kötőanyag-nak, és ez a kötőanyag lehet, hogy éppen az, amely arra a tömegre jellemző.”⁵ Ez a kérdés azonban egyúttal a fasiszta manipuláció alapvető fontosságú problémáját is exponálja. A fasiszta demagóg ugyanis az, aki emberek millióinak a támogatását akarja megszerezni olyan célokhoz, amelyek túlnyomórészt összeegyeztethetetlenek ezeknek az embereknek a racionálisan felfogott érdekeivel, csak akkor tudja célját elérni, ha mesterségesen képes létrehozni a Freud által keresett köteléket. Ha van egyáltalán esélye a demagógok próbálkozásainak – márpedig populáris sikereik efelől nem hagynak kétséget –, akkor megengedhetjük magunknak a feltételezést, hogy a Freud által keresett kötelék, valamint az a másik, amit a demagóg mesterségesen igyekszik létrehozni, egy és ugyanaz, hogy valójában ez az az egységesítő elv, amely a különféle fogások és technikák mögött megtalálható.

Freud a pszichoanalízis általános elméletének megfelelően feltételezi, hogy az egyéneket tömeggé összekapcsoló kötelék *libidinális* természetű. A régebbi pszichológusok, mintegy véletlenszerűen, ugyancsak észrevették a tömegpszichológiának ezt az aspektusát. „Azt mondhatjuk – így Mc Dougall –, hogy az emberek affektusai aligha fokozódhatnak más körülmények között annyira, mint a tömegben, hiszen az érintetteknek jóleső érzés, hogy határtalanul átadhatják magukat szenvedélyeiknek, hogy feloldódhatnak ezáltal a tömegben, és egyéni határaikat elveszíthetik.”⁶ Freud azzal haladja meg az ehhez hasonló megállapításokat, hogy a tömeg összetartó erejét teljes mértékben képes visszavezetni az örömelvre, azokra a tényleges és közvetett kielégülésekre, amelyekhez az egyén a tömegnek való alárendelődés révén jut. Hitler mellelleg nagyon is tudatában volt a tömegképződésnek az alárendelődésből származó libidinális forrásaival, amikor a tömeggyű-

lések közönségének sajátosan feminin vonásokat tulajdonított, mintegy célzásokat téve a tudattalan homoszexualitásnak a tömegpszichológiában betöltött szerepére.⁷ Annak, hogy Freud bevezette a libidó fogalmát a tömegpszichológiába, a legfontosabb következménye az volt, hogy a tömegnek tulajdonított sajátosságok elveszítették azt a megtévesztő, ősinek tűnő és másra már vissza nem vezethető jelleget, ami az önálló tömeg- vagy nyájöszton önkenyes konstrukciójában benne rejlik. Ezek a sajátosságok ugyanis inkább okok, semmint okozatok. Freud szerint a tömegben nem annyira egy új minőség jelenik meg, mint inkább egy normális körülmények között rejtett archaikus minőség manifesztálódik. „Jelen vizsgálódásunkban nem kell túl sok hangsúlyt fektetnünk a felbukkanó új tulajdonságok részletezésére. Elegendő azt elmondanunk, hogy a tömegbe vegyülő egyén olyan viszonyok közé kerül, melyek lehetővé teszik számára, hogy tudattalan ösztönimpulzusait ne kelljen többé elfojtania.”⁸ Freud ezzel egyfelől félresöpri az *ad hoc* segédhipotéziseket, másfelől pedig megmagyarázza azt az egyszerű tényt is, hogy a tömegben alámerülő egyének nem primitív ösztön-lények, hanem olyan individuumok, akik saját *normális* viselkedésükkel ellentétes primitív attitűdöket tanúsítanak. Mégis, a tömegek bizonyos jellemzőinek archaikus volta még a legbanálisabb leírásokból is nyilvánvaló. Az agresszív érzelmek és a cselekedetek közötti emocionális rövidzáratok pedig, amelyeket minden szerző kiemel, aki csak a tömegpszichológia témájával foglalkozik, és amelyek Freudot a primitív kultúrákról szóló írásaiban ahhoz a feltételezéshez vezették, hogy az apa meggyilkolása az őshordában nem csupán egy képzelt esemény, hanem ténylegesen megfelel a prehisztorikus valóságnak, különös figyelmet érdemelnek. A dinamikus elmélet fogalomrendszerével ezeket a jelenségeket úgy kell értelmezni, mint egy *konfliktus* következményét. Ennek segítségével megmagyarázható a fasiszta lelkiakat több olyan megnyilvánulási módja is, amelyet nehezen tudnánk anélkül értelmezni, hogy a különféle pszichológiai erők között fennálló konfliktusokra támaszkodnánk. Mindenekelőtt a destruktivitás pszichológiai fogalmára kell itt gondolnunk, mégpedig abban a formájában, ahogyan arról Freud beszél a *Rossz közérzet a kultúrában* című írásában. A fasiszmus mint a kultúra elleni lázadás nem egyszerűen az archaikus visszatérése, hanem az archaikusnak a kultúrában és a kultúra által való reprodukciója is. A kultúra ellen forduló fasiszta lázadást aligha értelmezhetjük az erős ösztön-én lázadásának, amely átszakítja a fennálló társadalmi rend gátját. Ez a lázadás inkább más lelki instanciáktól köl-

csönzi energiáit, olyanoktól, amelyek a tudattalan szolgálatába kényszerültek.

Mivel a tömeg tagjai között fennálló libidinális kötelék nyilvánvalóan nem ölt szabadon kifejeződő szexuális formát, meg kell magyaráznunk, hogy milyen pszichológiai mechanizmusokon keresztül alakul át a primér szexuális energia olyan érzelmekké, amelyek alkalmasak a tömeg összetartására. Freud úgy oldja meg a kérdést, hogy a jelenséget a szuggesztió, illetve szuggesztibilitás fogalmainak a segítségével elemzi. A szuggesztióban olyan „védelmet” vagy „ernyőt” lát, amely mögött „szerelmi kapcsolatok” rejtőznek. Lényeges, hogy ez a „szerelmi kapcsolat” tudattalan marad.⁹ Freud részletesen értekezik arról, hogy az olyan szervezett tömegekben, mint amilyen a hadsereg, vagy az egyház, vagy egyáltalán nem beszélhetünk a tagok egymás iránti szeretetéről, vagy csupán valamilyen szublimált, közvetett formában, egy vallásos eszménykép közvetítésével fejeződik az ki; ennek az ideálnak a szeretete egyesíti a tagokat, az ideál kisugárzó, mindent magába foglaló szeretetét a tagoknak egymással szemben is gyakorolniuk kell. Fontos észrevenni, hogy korunk társadalmainak mesterségesen létrehozott fasiszta tömegeinél szeretetre vonatkozó utasítások alig fordulnak elő.¹⁰ Hitler eltolta magától a szerető apa hagyományos szerepét, és helyette teljes mértékben a fenyegető tekintély negatív szerepét öltötte magára. A szeretet fogalma *Németország* elvont képzetére korlátozódott, és ritkán említették a „fanatikus” jelző nélkül, miáltal még ez a feltűnő módon redukált szeretet is barátságatlan és fenyegető jelleget öltött mindazok számára, akiket nem fogadott magába. A fasiszta vezetés egyik alapszabálya a libidinális energia tudattalan szinten való tartása, hogy a libidó megnyilvánulásait a politikai céloknak megfelelő irányba lehessen terelni. Minél kisebb szerephez jut egy olyan objektív eszmény a tömeg létrehozásában, mint amilyen a vallásban a megváltás, minél inkább a tömeg létrehozása válik az egyetlen céllá, annál jobban el kell fojtani a szabadon megnyilvánuló szeretetet, engedelmességgé alakítva át azt. Túl kevés olyan dolog van a fasiszta ideológiában, amit *lehet* egyáltalán szeretni.

A fasiszmus libidinális szerkezete és a fasiszta demagógok egész technikája autoriter jellegű. Ez az a pont, ahol a demagóg és a hipnotizőr technikája találkozik egymással egy olyan a pszichológiai mechanizmus képében, amely arra kényszeríti az egyént, hogy alávesse magát egy regresszióknak, ami a tömeg pusztá elemévé fokozza le őt:

„A hipnotizőr tevékenysége felébreszti az alanyban szunnyadó és a szülőkkel kapcsolatos ősi örökség egy részét, mely az apa – a mindennél hatalmas-

sabb és veszélyesebb személy, akihez csak passzív-mazochisztikus módon lehet viszonyulni, és akivel szemben az ember nem őrizheti meg saját akaratát, és akivel egyedül maradni, »színe elé állni« nagy merészség – képzetében éled újra. Csak ilyesféleképpen képzelhetjük el az őshorda tagjainak az ősapához fűződő viszonyát.

A tömegképződésnek a szuggesztiós jelenségekben megmutatkozó félelmetes és kényszeres jellemzőit is joggal eredeztethetjük az őshordából. A tömeg vezetője még ma is a félelmetes ősapája, a tömegeket most is a korlátlan erőszak tartja az uralma alatt, az autoritás utáni vágy magas fokú, Le Bon kifejezésével élve a tömeg az elnyomatást szomjúhozza. Az ősapája az, aki a tömeg bálványja, és aki az éniideál helyéről uralja az ént. A hipnózist jó okkal nevezhetjük két ember tömegének; a szuggesztiót pedig meggyőződéssel definiálhatjuk úgy, mint olyan folyamatot, amely nem az érzékelésen és a gondolati feldolgozáson alapszik, hanem erotikus kötődéseken.”¹¹

A fenti sorok pontosan definiálják a fasiszta propaganda természetét és tartalmát. Irracionális, autoriter céljai miatt pszichológiai természetű, mivel céljait nem érheti el racionális meggyőzéssel, hanem csak úgy, ha ügyesen életre tudja kelteni „az archaikus örökség egy részét az egyénben”. A fasiszta propaganda a vezér eszméje köré szerveződik, függetlenül attól, hogy az valódi vezető-e, vagy csupán a tömegérdek egy letéteményese, mivel egyedül a vezér pszichológiai képzelete alkalmas arra, hogy újraélessze a mindenható erejét, fenyegető ősapája képzetét. Ez a legmélyebb gyökere a fasiszta propaganda *megszemélyesítési* mániájának, a nevek és az állítólagos nagy emberek objektív célok helyett történő szüntelen reklámozásának, ami különben rejtélyesnek tűnhet. A „*mindennél hatalmasabb és veszélyesebb*” ősapája képzetének a megteremtése, aki a valódi apát messze felülmúlja és így alkalmas arra, hogy egy „tömeg-énné” növekedjen, „*akihez csak passzív-mazochisztikus módon lehet viszonyulni*” – ez az attitűd annál elengedhetetlenebb lesz a fasiszta hívek számára, minél összeegyeztethetlenebbé válik politikai viselkedésük saját egyéni érdekükkel, valamint annak a csoportnak és osztálynak az érdekével, amelyhez ténylegesen tartoznak.¹² A vezér szempontjából ezért teljesen racionális az, hogy a híveiben szunnyadó irracionális felélesztésére törekedjen, nekik ugyanis olyan meggyőződéssel kell rendelkezniük, „amely nem az érzékelésen és a gondolati feldolgozáson alapszik, hanem erotikus kötődéseken.”

Az a mechanizmus, amely a libidót a vezér és követői, valamint a követők egymás közötti kötelékévé alakítja át, az *identifikáció* mecha-

nizmusa. Freud könyve tekintélyes részét e mechanizmus elemzésének szenteli.¹³ Nincs most módunk arra, hogy ezzel kapcsolatban finom elméleti vizsgálódásokba bocsátkozzunk; különösen az identifikáció és az introjekció fogalmait illetően lenne erre szükség. Mindenképpen meg kell azonban említenünk a néhai Ernst Simmel értékes hozzájárulását a fasiszmus tömegpszichológiájának a megértéséhez. Simmel elfogadta Freud koncepcióját, amely szerint az identifikáció mint a libidó orális szerveződési fázisának a származéka ambivalens jellegű,¹⁴ és az antiszemitizmus elméletévé fejlesztette azt tovább.

Itt azonban kénytelenek vagyunk néhány megjegyzéssel beérni az identifikáció elméletével kapcsolatban, valamint annak a fasiszta propaganda és lelkiakat közötti összefüggést érintő vonatkozásait illetően. Több szerző is megállapította – külön szeretnénk kiemelni Erik Homburger Eriksont –, hogy a fasiszta vezértípus eltér az olyan apafiguráktól, mint amilyenek például a megelőző korszakok királyai voltak. E megfigyelés mintha ellentmondana Freud elméletének, miszerint a vezér nem más, mint ősapa. Az ellentmondás azonban csupán látszólagos. Az, ahogyan Freud az identifikációról beszél, hozzásegít minket ahhoz, hogy az individuális pszichológia dinamikájának szubjektív fogalmaival értsünk meg olyan változásokat, amelyek valójában objektív történelmi feltételek eredményei. Az azonosulás „(...) a másik személy iránti kötődés *legkorábbi* megnyilvánulási formája. Az Ödipusz-komplexus előtörténetében van szerepe.”¹⁵ Könnyen lehetséges, hogy az identifikáció preödipális komponense különíti el a vezérnek mint mindenható erejű ősapának a képzetét a valódi apa képzetétől. Figyelembe véve, hogy a gyermek azonosulása az apával mint az Ödipusz-komplexusra adott válasz csupán másodlagos jelenség, az infantilis regresszió túlhaladhat ezen az apaképzeten, és egy „anaklitikus” folyamattal elérhet egy régebbi apaképzetet. Továbbfolytatva a gondolatot: az a feltételezés, hogy az identifikációnak van egy olyan primitíven narcisztikus aspektusa, mint amilyen a *bekebelezés*, amelynek révén a szeretett tárgyat saját magunk részévé tesszük, magyarázatul szolgálhat arra a tényre, hogy a modern vezér eszménye miért tűnik időnként sokkal inkább az egyén saját személyisége felnagyított képének, ön maga projekciójának, semmint egy olyan apa képzetének, akinek az egyén későbbi gyermekkorában játszott szerepe jócskán csökkent napjaink társadalmában.¹⁶ Megállapításaink bővebb kifejtést kívánnak.

Idealizáció-elméletében Freud felismerte a narcizmusnak az identifikációban játszott fontos szerepét, amellyel hozzájárul a fasiszta cso-

portok megteremtéséhez is. „(...) a tárgy itt ugyanolyan elbánásban részesül, akár a saját én, tehát a szerelemben nagyadag narcisztikus libidó áramlik át a tárgyra. A szerelmi választás néhány formájánál szembeötlő, hogy a tárgy arra szolgál, hogy egy saját, és el nem ért énídeált helyettesítsen. Az ember olyanfajta tökélyekért szereti a másikat, melyek után saját énje is igyekszik, és csak ezen a kerülő úton képes kielégíteni narcizmusát.”¹⁷ Pontosan saját magának ezt az idealizációját igyekszik megteremteni híveiben a fasiszta vezér a *Führer*-ideológia segítségével. Azok az emberek, akiket meg kell nyernie magának, többnyire szenvedő alanyai annak a modern korra jellemző konfliktusnak, amely a jólfejtett, racionális, önfenntartásra törekvő én-instancia¹⁸ és énszükségleteik kielégítésének folytonos kudarcaiból jön létre. Ez a konfliktus erős narcisztikus impulzusokat szül, melyeket csak az idealizáció folyamata képes elnyelni és kielégíteni, amikor is a narcisztikus libidó részlegesen átruházódik egy tárgyra. Ez megint csak alátámasztja azt, hogy a vezér-ideál az egyén felnagyított képének a megfelelője; azaz, hogy a követő a vezért saját eszményképévé emeli, mintegy saját magát szeretheti, mégpedig úgy, hogy közben megszabadulhat azoktól a szégyenletes frusztrációktól és kellemetlen érzésektől, amelyek elrontják saját tapasztalati énjéről alkotott képét. Az idealizáció segítségével végbemenő azonosulás azonban, amely csupán torz karikatúrája a valódi együvé tartozásnak, egyúttal kollektív azonosulás is. Az emberek jelentős részénél végbemegy, olyanoknál, akik hasonló jellembeli tulajdonságokkal és vágyakkal rendelkeznek. Az *emberek fasiszta közösége* pontosan megfelel annak a definíciónak, amit Freud adott a tömegről, amely „(...) olyan egyénekből áll, akik az énídeáljuk helyére egy és ugyanazt a tárgyat állították, és ennek következtében énjükben azonosultak, identifikálódtak egymással.”¹⁹ A vezér-eszmény azután mintegy ebből a kollektív erőből nyeri ősapaszerű mindenhatóságát.

Freud vezér-ideálról alkotott pszichológiai elméletét megdöbbenő módon támasztották alá a későbbi fasiszta vezértípussal való egyezések, már ami az utóbbi népszerűsített képét illeti. Freud leírása ugyanúgy illik a Hitler által megformált vezérre, mint azokra az idealizált vezérimágókra, melyekhez hasonlóvá az amerikai fasiszta demagógok próbálják maszkírozni magukat. Ahhoz, hogy létrejöhessen a narcisztikus azonosulás, a vezérnek abszolút mértékben narcisztikus módon kell megjelenítenie magát; e felismerés alapján rajzolta meg Freud a „hordabéli ősapa” képét, amely lehetne akár Hitleré is:

„Az emberiség történetének hajnalán ő volt az *Übermensch*²⁰, akinek jöttét Nietzsche csak a jövőtől remélte. A tömegben élő emberek számára még most is szükséges az az ábránd, hogy a vezér mindannyiukat egyenlően szereti, de a vezér maga ezzel szemben senkit nem szeret, természete uralkodó, teljesen narcisztikus, de magabiztos és önálló. Tudjuk, hogy a szerelem gátat vet a narcizmusnak, és be tudnánk azt is bizonyítani, hogyan lett az előbbi hatására kultúrtényező az utóbbiból.”²¹

Ily módon magyarázatot nyer az agitátorok beszédeinek egyik legszembevetőbb sajátossága, nevezetesen a pozitív programnak vagy bármi másnak, ami „adni” képes, a tökéletes hiánya, ezzel egyidejűleg pedig a fenyegetéseknek és visszautasításoknak a paradox túlsúlya: a vezért csak akkor lehet szeretni, ha ő maga nem szeret. Freud ugyanakkor tisztában volt a vezérképpel azzal a másik aspektusával is, amely látzólag ellentmond az elsőnek. Míg a vezérnek egyfelől *superman*-ként kell kitűnnie, ezzel egyidejűleg azt a csodát is végre kell hajtania, hogy mint átlagember jelenjen meg előttünk, ahogyan Hitler is King Kong és egy külvárosi fodrász ötvözetét produkálta. Freud erre is magyarázatot ad narcizmus-elméletével:

„(...) az egyén feladja éniideálját, és azt a vezérben megtestesülő tömegideálra cseréli. A csorda – legyen szabad magyarázólag hozzáfűznünk – nem minden esetben ugyanakkora. Az én és az éniideál elkülönülése nem minden egyénben kifejezett, e kettő gyakran egybeesik, az én gyakran megőrzi önmagával szembeni, narcisztikus talajról fakadó elnézését. A vezér választását ez a körülmény igen megkönnyíti. Elég, ha a vezérben erősen és tisztán kifejeződnek ezeknek az egyéneknek a tipikus vonásai, ha felkeltődik a nagy erő és libidínusz szabadság képzelete, ez kedvez egy erőskezű főnök iránti vágyak, és a vezér személyét egy olyan felsőbbrendű hatalommal ruházza fel, melyre az egyébként lehet, hogy nem is vágya. A többiek, akiknek éniideálja minden korrekció nélkül testesül meg a vezér személyében, a vezér »szugesztíve«, vagyis az identifikálódáson keresztül ragadja magával.”²²

Freud elmélete így még a fasiszta vezér meglepő alsóbbrendűségi szimptomáit is anticipálja, ripacszerű, antiszociális pszichopata-jellegét. A követők narcisztikus libidójának azon része miatt, amelyet nem olvasztottak bele a közös vezéreszménybe, hanem az továbbra is saját énjükhöz kapcsolódva maradt, a *superman*-nek mégiscsak hasonlítania kell híveire, és úgy kell megjelennie, mint azok „felnagyított személyiségének”. Ezzel összhangban van, hogy a fasiszta propaganda egyik

állandóan visszatérő fogása a „nagy kisember” fogalma, egy olyan személyé, aki egyszerre sugallja a mindenhatóságot, és azt, hogy ő csak egy a sok közül, egyszerű, hűsvér amerikai, akit még nem rontott meg sem az anyagi, sem a lelki gazdagság. Ezt a társadalmi csodát a pszichológiai ambivalencia teszi lehetségessé. A vezér eszményképe kielégíti a követők kettős vágyát, azt, hogy egy autoritásnak rendelődjenek alá úgy, hogy ugyanakkor saját maguk legyenek ez az autoritás. Jól illik ez egy olyan világba, amelyben irracionális kontrollt gyakorolnak az emberek felett, jóllehet, az egyetemes felvilágosodás következtében ez a fajta uralom már elveszítette belső meggyőző erejét. Azok az emberek, akik a diktátoroknak engedelmeskednek, egyúttal azt is érzik, hogy nincsen szükségük diktátorokra. Ezt az ellentmondást szüntetik meg azzal, hogy elhiszik: ők maguk a könnyörtelen elnyomók.

Az agitátorok sztenderd eszköztárát, mindazt, ami később a fasiszta demagógia alapszerkezete lett, tehát a megszemélyesítés technikáját és a nagy kisember eszméjét mintha csak a Freud által adott fogalmi rendszer alapján tervezték volna meg.²³ Emeljünk ki találmányra néhány példát!

Freud részletesen tárgyalja a hierarchikus elemeknek az irracionális tömegekben játszott jelentőségét. „Nyilvánvaló, hogy a katona az előjáróját, vagyis a hadvezért teszi példaképének, miközben a magafajtajúakkal azonosul, és ebből az énközösségből vezethetők le a bajtársiaság kötelességei, a kölcsönös segítségnyújtás, és a javak megosztása. Nevetséges lenne azonban, ha a hadvezérrel identifikálna.”²⁴ A fasiszták, le egészen a legpitibb demagóg szintjéig, szüntelenül a rituális ceremóniák és a hierarchikus megkülönböztetések jelentőségét súlykolják. Minél kevesebb hierarchikus szint szükséges egy magas színvonalon racionalizált és kvantifikált ipari társadalomban, annál mesteresebbek azok a hierarchiák, amelyeket a fasiszták pusztán pszichotechnikai okokból, a legcsekélyebb *raison d'être* nélkül létrehozhatnak és rigid módon a társadalomra kényszerítenek. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a hierarchikus viszonyulás nem az egyedüli libidinális forrása a faszizmusnak. A hierarchikus struktúrák a legteljesebb mértékben megfelelnek a szadomazochista karakter vágyainak. Hitler híres formulája, „*Verantwortung nach oben, Autorität nach unten*” [Felelősséggel felfelé, tekintéllyel lefelé] szemléletesen racionalizálja ennek a karakternek az ambivalenciáját.²⁵

A „lentlívők” letaposása, amely oly szörnyű módon nyilvánult meg a gyenge és kiszolgáltatott kisebbségek üldözésében, éppolyan feltűnő, mint a kívülállókkal szembeni gyűlölet. A gyakorlatban a két tendencia

többszörf kéz a kézben jár. Freud elmélete megvilágítja azt a merev különbségtételt, amely a szeretett csoporton belüliek és a kizárított csoporton kívüliek között fennáll. A mi kultúránkban annyira magától értetődőnek tartjuk ezt a fajta viselkedést és gondolkodásmódot, hogy ritkán vetődik fel komolyan a kérdés: miért is szeretik az emberek azt, aki hasonló hozzájuk, illetve miért gyűlölik, aki más? Freud megközelítésének termékeny volta itt is, mint annyi más esetben abban nyilvánult meg, hogy megkérdőjelezte, ami addig általánosan elfogadottnak számított. Le Bon megfigyelte, hogy az irracionális tömeg „rögtön szélsőségeket alkalmaz”.²⁶ Freud kiterjeszti e megállapítás hatósugarát, és kimutatja, hogy a csoporton kívüliek és belüliek dichotómiája oly mélyen gyökerezik, hogy még azokra a csoportokra is hatással van, akiknek „eszmei” látszólag kizárják az effajta megkülönböztetéseket. Ezért szakíthatott már 1921-re azzal a liberális illúzióval, amely szerint a kultúra fejlődése majd automatikusan megteremti a csoporton kívüliekkel szembeni toleranciát és a velük szemben alkalmazott erőszak csökkenéséhez vezet majd:

„Mindeközben azok, akiket nem köt semmi Krisztus birodalmához, akik nem tartoznak ahhoz a vallási közösséghez, mely nem szereti őket, és ők sem szeretik azt, kimaradnak az érzelmi kötelékből. Ezért mondhatjuk, hogy egy vallás, még ha a szeretet vallásának is hívja magát, kemény és szeretetlen kell legyen azokkal szemben, akik nem tartoznak kebelébe. Alapjában véve minden vallás a szeretet vallása a tagjai számára, és mindegyik kegyetlen és türelmetlen a hozzá nem tartozókkal szemben. Az ember, bármilyen nehezeére esik is, nem tehet szemrehányást mégsem a hívőknek. A vallástalanoknak és a közömbösöknek pszichológiai értelemben könnyebb dolga van. Semmiképpen sem gondoljuk, hogy az emberek erkölcsi javultak meg annyira, hogy manapság ez a türelmetlenség már nem ölt olyan erőszakos és kegyetlen méreteket, mint a korábbi évszázadok során. Sokkal inkább a vallásos érzület és a vele összefüggésben lévő libidinózus kötelékek félreismerhetetlen meggyengülésében találhatjuk meg ennek okát. Ha egy másfajta tömegkapcsolat lép a vallás helyére, mint most ezt a szocialistáknál láthatjuk, ismét ugyanazt a türelmetlenséget fogjuk tudni tapasztalni minden kívülállóval szemben, mint a vallásháborúk korában, s ha egyszer valaha a tudományos nézetek is hasonló befolyást tudnának gyakorolni a tömegre, ugyanezt az eredményt láthatnánk megismétlődni.”²⁷

Éppannyira csodálatot válthat ki belőlünk Freud téves politikai prognózisa, amellyel a „szocialisták” nyakába varrja mindazt, amit később

halálos ellenségeik Németországban fognak majd elkövetni, mint próféciája, amellyel előrevetíti a fasiszta destruktivitást, amely arra ösztönzi az embereket, hogy kiirtsák a csoporton kívülieket.²⁸ Ami azt illeti, a vallás háttérbe szorulása éppen ellenkező hatású volt, mint amire a felvilágosult Freud számított; a hívők és hitetlenek közötti különbség fennmaradt, sőt eldologiasodott. Mi több, e különbség önálló struktúrává változott, függetlenné vált bármiféle ideológiai tartalomtól, és mivel elveszítette belső meggyőző erejét, most még erősebben igyekeznek fenntartani. Ezzel egyidejűleg eltűnt az a csillapító hatás is, amelyet a szeretet vallásos tanítása jelentett. Ez annak a „kinn a farkas, benn a bárány” trükknek a lényege, amelyet minden fasiszta demagóg alkalmaz. Minthogy semmilyen erkölcsi kritériumot nem fogadnak el atekintetben, hogy ki az, aki kiválasztott, és ki az, aki nem, egy olyan pseudo-természeti kritériumhoz folyamodnak, mint a faj fogalma,²⁹ amely elkerülhetetlennek tűnik, ezért még könyörtelenebb, mint az eretnenség bűne volt a középkorban. Freudnak sikerült megtalálnia ennek az elvnek a libidinális funkcióját. Ez mint negatív integrációs erő hat. Mivel a pozitív libidó teljes egészében az ósapa képzetét szállja meg, és mivel így kevés elérhető pozitív tartalom marad, szükség van egy negatív tényezőre. „A vezérnek, vagy a vezéreszmének, hogy úgy mondjuk, negatívnak is kell lennie; Egy adott személy vagy intézmény elleni gyűlölet ugyanúgy egyesítő hatású lehet, és ugyanazt a fajta kötődést hozhatja létre, mint egy pozitív kötődés”.³⁰ Nem vitatható, hogy ez a negatív integráció azokból a destruktív ösztönökből táplálkozik, amelyekre Freud, bár a *Tömegpszichológiá*-ban nem utal explicit módon, a *Rossz közérzet a kultúrában* című esszéjében már felhívja a figyelmet döntő szerepükre. Jelen kontextusban Freud a narcizmussal magyarázza a csoporton kívüliekkel szembeni gyűlöletet:

„A közelálló idegen iránt mutatkozó leplezetlen idegenkedést az önszeretet, a narcizmus kifejeződésének tekintjük, mely igyekszik magát kinyilvánítani, és úgy viselkedik, mintha a rá jellemző felépítéstől való legkisebb eltérés már annak a kritikáját, és átformálásának igényét jelentené.”³¹

A narcisztikus *nyereség*, amit a fasiszta propaganda kínál, nyilvánvaló. Állandóan azt sugalmazza, időnként meglehetősen körmönfont módon, hogy a követők, már pusztán azzal, hogy a csoporthoz tartoznak, jobbak, felsőbbrendűek, tisztábbak, mint azok, akik ki vannak rekesztve

a csoportból. A csoport ugyanakkor úgy érzelik bármilyen kritikát vagy önreflexiót, mint narcisztikus veszteséget, ez pedig dühöt vált ki belőle. Ez magyarázza meg a fasiszták erőszakos reakcióját mindazzal szemben, amit ők *zersetzend*-nek [felforgatónak] tekintenek, vagyis azzal szemben, ami szétrombolja rigid módon védelmezett értékeiket; mint ahogyan ez a magyarázata annak az ösztönös ellenszenvnek is, amellyel az előítéletes személyek bármifajta introspekcióval szemben viselkednek. Ráadásul az, hogy a csoporton belüliek a kívülállókkal szembeni gyűlöletre koncentrálnak, semlegesíti azt a gyűlöletet, amelyet saját csoportjukkal szemben éreznek, és amelyhez ennek hiányában meglehetősen ambivalens módon viszonyulnának:

„Ez a türelmetlenség azonban időlegesen, vagy véglegesen eltűnik a tömegképződés során, és a tömegben is. Ameddig a tömegképződés tart, az egyének úgy viselkednek, mintha egyformák volnának, és eltűrik a másik különbözőségét, egyenlőnek gondolják magukat a többivel, és nem taszítja őket egymástól semmi. Elméleti megfontolásaink szerint a narcizmus csak egy mozzanatnak, a más személyekhez való libidinózus kötődéseknek köszönhetően képes ilyen mértékben korlátozódni.”³²

Ez az a retorikai megoldás, ami az agitátorok „egyek vagyunk” trükkjében megnyilvánul. A csoporton kívülállóktól való eltéréseket kiemelik, míg a csoporton belüli eltérések jelentőségét figyelmen kívül hagyják; hajlamosak rá, hogy a megkülönböztető tulajdonságokat, a hierarchikus viszonyok kivételével, eltüntessék. „Mindnyájan ugyanabban a cipőben járunk; senkinek se legyen jobb, mint a többieknek” – egyaránt támadják a sznobot, az intellektuelt és az életművészt. A rosszindulatú egalitarianizmus és a lealacsonyító „testvériesség” a fasiszta propaganda, illetve a fasizmus egyik lényeges komponense. Ezt szimbolizálja Hitler hírhedt *Eintopfgericht** parancsa. Minél kevésbé akarják magát a társadalmi struktúrát megváltoztatni, annál többet fecsegnek a társadalmi igazságosságról, ami az ő felfogásukban annyit jelent, hogy senki se élvezhessen individuális gyönyöröket. Represszív egalitarianizmus ahelyett, hogy az elfojtás és az elnyomás megszüntetésével megvalósítanák az igazi egyenlőséget – lényeges alkotóeleme ez a fasiszta lelkiakatnak, ami az agitátorok „ha tudnátok...” kezdetű frázisaiban

* Szó szerint „egytálétel”. Körülbelüli jelentése: „Mindenkinek ugyanannyi jusson” (A ford. megjegyzése).

jelenik meg, amivel gyűlölettel leleplezését ígéri mindazoknak a gyönyöröknek, amelyeket mások élveznek. Freud úgy értelmezi ezt a jelenséget, mint az egyéneknek egy pszichológiai „testvérhorda” tagjaivá való átalakulását. A testvérek összetartozása egymással szemben érzett elsődleges irigységükre adott reakcióképződmény, amelyet a csoportkohézió szolgálatába állítottak:

„Ami később a társadalomban mint csapatszellem, *esprit de corps*, stb. hat, nem tagadja meg eredetét, mely az irigység volt. Senki nem helyezheti magát előtérbe, mindenki egyenlő, mind lehetőségeiben, mind javaiban. A társadalmi igazságosságnak is az az alapja, hogy az ember sok mindentől lemond, és ezzel másokat is rákényszerít az ugyanarról való lemondásra – vagy ami ugyanaz, mások nem kérhetik rajta számon az érintett dolgokat.”³³

Hozzátehetjük mindehhez, hogy a fivérek egymással szemben érzett ambivalenciája meghökkenítő és állandóan visszatérő módon fejeződik ki az agitátorok technikájában. Freud és Rank kimutatta, hogy a mesékben a hangyákhoz és méhekhez hasonló kicsiny állatok „lehetek az őshordában a fivérek, mint ahogyan az álomszimbolikában is a rovarok, férgek a testvéreket jelentik (megvető hangsúllyal: kisgyermekként jelenítve meg őket)”³⁴. Minthogy a csoporttagokat feltehetően „az ugyanazon tárgy iránti szerelmük tesz képessé az egymással való identifikálódásra”³⁵, az egymással szemben érzett megvetést nem ismerhetik be saját maguknak. A megvetés az imént említett alacsonyrendű állatok teljes mértékben negatív megszállásában fejeződik ki, összeolvad a csoporton kívülállókval szemben érzett gyűlölettel, és kivetítődik ez utóbbiakra. Valóban kedvelt fogása – melyet Leo Lowenthal részletesen elemez³⁶ – minden fasiszta agitátornak, hogy a csoporton kívüli idegent, különösen a menekülteket és a zsidókat alacsonyrendű állatokhoz és férgekhez hasonlítják.

Ha helyes volt feltételezésünk, miszerint a fasiszta propaganda egyes elemei megfeleltethetők a Freud által a *Tömegpszichológiá*-ban kidolgozott mechanizmusoknak, akkor szinte magától adódik a kérdés: honnan ismerhették a fasiszta agitátorok, ezek a durva, félművelt emberek az eddig tárgyalt mechanizmusokat? Ha Hitler *Mein Kampf*-jának az amerikai demagógokra gyakorolt hatásával magyaráznánk a dolgot, nem jutnánk túlságosan messzire, mivel nem valószínű, hogy Hitler elméleti tudása a tömegpszichológiáról meghaladta volna egy népszerűsített Le Bonban található megfigyelések szintjét. Az az állítás sem védhető, miszerint Goebbels a propaganda lángelméje lett volna,

aki teljes mértékig tisztában volt a modern mélylélektan legújabb felfedezéseivel. Ha gondosan elolvassuk beszédeit, valamint nemrégiben közzétett naplórészleteit, az a benyomásunk támad, hogy bár Goebbels elegendő ravaszsággal rendelkezett az erőpolitika játékszabályainak ügyes alkalmazásához, teljesen naiv volt minden olyan társadalmi és pszichológiai kérdést illetően, amely meghaladta saját szövegeinek és vezércikkeinek mélységét. A kifinomult gondolkodású és „radikálisan” forradalmi Goebbels imázsa része annak a sátáni legendának, amely nevével összefonódott, és amelyet a szenzációra éhes sajtó táplált; egyébként olyan mítosz ez, ami maga is igényt tarthatna a pszichoanalitikus elemzésre. Goebbels maga kétségen kívül sztereotípiákban gondolkodott, és teljes mértékben a perszonalizáció bűvöletében élt. Így viszont más, a műveltségtől különböző forrás után kell néznünk, amiből a tömegmanipuláció pszichológiai technikájának sokat reklámozott fasiszta tökélyét származtathatjuk. A legfontosabb ilyen forrás, amiről már volt is szó, a vezér és követői között fennálló alapvető hasonlóság, amely megmagyarázza az azonosulás egyik aspektusát. A vezér megérezheti azoknak az embereknek a pszichológiai igényeit és szükségleteit, akik fogékonyak propagandájára, hiszen lelkialkatában hasonló hozzájuk, és csupán az a képessége különbözteti meg tőlük, hogy gátlástalanul tudja kifejezni azt, ami híveiben még csak lappangó formában van jelen. Ez, és nem valamiféle felsőbbrendűség különbözteti meg tehát követőitől. A vezér jellemző formájában orális típus, állandó beszédkényszerrel, amit másokon akar gyakorolni. Úgy tűnik, hogy a híres mágikus bűvölet, amit a demagógok híveikre kifejtettek, elsősorban oralitásukon alapul; a puszta nyelvi hatáson a szavak racionális jelentése nélkül, azon a mágikus módon, ahogy a nyelv hatni képes, továbbá az archaikus regresszió jelenségén, amely az egyént a tömeg puszta elemévé redukálja. Mivel ez a fajta gátlásaitól megfosztott beszéd, amely elsősorban asszociációkon alapul, feltételezi az énkontroll legalább ideiglenes hiányát, ezért inkább gyengeségre, semmint erőre utal. Ami azt illeti, a fasiszta agitátorok erővel való kéréseiket gyakran kísérik a gyengeségre való célzások, még ha olyan célzások is, amelyeket ügyesen az erő képzetével vegyítenek. Azért, hogy hallgatósága tudattalan hajlamait képes legyen kielégíteni, az agitátor, ha szabad ezt a kifejezést használunk, egyszerűen saját tudattalanjának a kifordításához folyamodik. Sajátos karakterszindrómája alkalmassá teszi erre a mutatványra, a tapasztalat pedig megtanítja arra, hogyan használja fel racionálisan irracionálisát, hasonlóan a

színészhez, vagy az újságírók azon típusához, amely ismeri a módját annak, hogyan adja el ideges érzékenységet; a demagóg így anélkül, hogy ennek tudatában lenne, képes egy pszichológiai elmélet törvényei szerint beszélni és cselekedni, annál az egyszerű oknál fogva, hogy ez az elmélet igaz. Ahhoz, hogy hallgatósága pszichológiájának megfelelhessen, csupán saját lelki adottságait kell kiaknáznia.

Azt, hogy az agitátorok eszközei megfeleljenek céljaik pszichológiai bázisának, egy másik tényező is támogatja. Mint tudjuk, a fasiszta agitáció mára mintegy foglalkozássá, megélhetési forrássá nőtte ki magát. Bőven volt alkalom a különböző fogások kipróbálására, így egyfajta „természetes kiválasztódás” biztosította, hogy csak a leghatásosabb trükkök maradjanak meg a „piacon”. Ezek hatékonyságában a fogyasztó pszichológiája tükröződik. A nagy „standardizálási” folyamatban, amely minden olyan technika esetében megfigyelhető, amelyet a modern tömegkultúrában felhasználnak, az életképesnek bizonyuló fogásokat szabványosítják, úgy, ahogyan azt a kereslet fellendítésében leghasznosabbnak bizonyuló reklám-szlogenek esetében teszik. A „standardizálás” jól megfelel ugyanakkor a sztereotip gondolkodás szükségleteinek is, azok „sztereopátiájának”, akik ez iránt a propaganda iránt fogékonyak, és kielégítik vele a végtelen, változatlan ismételtetések iránti infantilis vágyukat. Nehéz megjósolni, hogy vajon ez a lelki diszpozíció elengedő-e ahhoz, hogy a demagógok sztereotip készlete a szüntelen ismételtetések ellenére is megőrizhesse hatékonyságát. A náci Németországban mindenki viccet gyártott az olyan frázisokból, mint amilyen például a „*Blut und Boden*” [vér és talaj] volt, *Blubó*-ként aposztrofálva azt, vagy az északi faj fogalmából, amiből az *aufnorden* [megészakosodni] igét gyártották. Úgy tűnik azonban, hogy ezek a szlogenek a fentiek dacára sem veszítették el vonzerejüket, mi több, az hogy parodizálták őket, még szadizmussal és cinizmussal is fűszerezte silány csináltságukat, azt igazolták ugyanis, hogy a Harmadik Birodalomban az egyén sorsát egyedül és kizárólagosan a hatalom, mégpedig egy racionális objektivitás által nem korlátozott hatalom dönti el.

Feltehetjük mármost a kérdést: mennyiben jellemzőbb az eddigiekben tárgyalt tömegpszichológia a fasiszmusra, mint azokra a politikai mozgalmakra általában, amelyek tömegtámogatást keresnek maguknak? A fasiszta propagandának és a liberális pártok programjainak még a legfelületesebb összehasonlítása is azt mutatja, hogy itt valóban a fasiszmus egyik sajátosságával állunk szemben. Ennek ellenére két-

ségtelen, hogy sem Freud, sem Le Bon nem beszélt ilyen különbségekről. Az ő tárgyuk a tömeg „mint olyan” volt a tradicionális szociológiai fogalmaknak megfelelően, tekintet nélkül arra, hogy ezt a tömeget milyen politikai célok vezérlik. Mi több, el kell ismernünk, hogy mindkettőjük inkább a hagyományos szocialista mozgalmakra gondolt, semmint azok ellenlábasaira, jöllehet, az is igaz, hogy az egyház és a hadsereg – az a két példa, amelyet Freud választott elméletének demonstrálására –, lényegéből fakadóan konzervatív és hierarchikus, míg Le Bon elsősorban szervezetlen, spontán, alkalmi tömegekről beszélt. Akárhogy van is, ezt a kérdést csak egy olyan explicit társadalomelmélet képes megoldani, amely mesze meghaladja a pszichológia hatósugarát. Nekünk azonban ezen a helyen meg kell elégednünk néhány, a megoldásra vonatkozó javaslattal. Először is azt kell figyelembe vennünk, hogy a faszizmus objektív céljai túlnyomó részben irracionálisak, mivel – ha eltekintünk a Hitler-rezsim első éveinek háborús konjunktúrájától – ellentmondanak azon emberek többsége anyagi érdekeinek, akiket felsorakoztatott maga mellé. Az inherens háborús veszély, amit a faszizmus magában hordoz, pusztulást szül maga körül, és ennek a tömegek, még ha lappangó formában is, de tudatában vannak. Ha így nézzük, valóban van abban némi igazság, amit a faszizmus saját irracionális erőiről mond, jöllehet a mitológia, amivel ezt az irracionalitást racionalizálni próbálja, teljesen hamis. Mivel a faszizmus nem használhat racionális érveket a meggyőzéshez, a propagandának szükségképpen a diszkurzív érveléstől eltérő módszerekhez kell folyamodnia, pszichológiai módszerekhez, tudattalan, irracionális, regresszív folyamatokat kell felszabadítania. Ezt megkönnyíti számára a népesség azon rétegeinek a gondolkodási rendszere, akiket értelmetlen frusztrációk gyötörnek, ennek következtében pedig eltorzult, irracionális mentalitásuk fejlődik ki. A fasiszta propaganda titka valószínűleg abban rejlik, hogy az embereket realista módon annak tekinti, amik azok ténylegesen – napjaink szabványosított tömegkultúrája hamisítatlan gyermekeinek, akiket nagyrészt megfosztottak autonómiájuktól és spontaneitásuktól –, vagyis nem próbál eléjük a pszichológiai és a társadalmi *status quo*-t meghaladó célokat állítani. A fasiszta propagandának nem kell mást tennie céljai eléréshez, csupán *reprodukálnia* a fennálló mentalitást a legcsekélyebb változtatás nélkül, a kényszeres ismétlés pedig, ami e propaganda egyik legjellegzetesebb sajátossága, a folytonos reprodukció e kényszerét tükrözi. A fasiszta propaganda teljes egészében az autoriter személyiség totális szerkezetére és

annak egyedi jegyeire támaszkodik, e karakter pedig nem más, mint a modern társadalom irracionális aspektusának az internalizálása. Az ösztönökönómia szempontjából a fasiszta propaganda irracionálisitása a jelenleg uralkodó feltételek közepette így racionálissá válik. Ha ugyanis elfogadjuk és megváltoztathatatlanak tartjuk a *status quo*-t, akkor sokkal nagyobb erőfeszítést jelent átlátni rajta, mint alkalmazkodni hozzá, legalább egy kevéske kielégülést nyerve ily módon a fennállóval való azonosulásból – ami nem más, mint a fasiszta propaganda egyik legfontosabb célja. A fentiek magyarázatot szolgáltatnak arra, hogy miért alkalmazzák nagyobb mértékben az ultrareakciós tömegmozgalmak a „tömegek lélektanát”, mint a tömegekben jobban hívó mozgalmak. Azonban az sem kétséges, hogy még a leghaladóbb mozgalom is „a tömegek lélektanának” és a tömegmanipulációnak a színvonalára süllyedhet, ha a nyers erő használatához folyamodva lerombolja saját racionális tartalmát.

Az, amire a fasiszta pszichológiájaként szoktak utalni, jelentős mértékben manipuláció eredménye. Amit naiv módon a tömegek „természetes” irracionálisának nevezünk, az racionálisan kiszámított technikák eredménye. Ezt felismerve közelebb jutunk ahhoz a problémához, hogy vajon a fasiszta mint tömegjelenség megmagyarázható-e pszichológiai fogalmakkal. Miközben valószínűnek tűnik, hogy létezik a tömegek valamifajta potenciális fogékonysága a fasiszta iránt, ugyanakkor az is bizonyos, hogy e fogékonyság realizálásához elengedhetetlenül szükséges a tudattalan manipulálása, a szuggesztiónak az a formája, amelyet Freud az onto- és filogenetikus örökségre hivatkozva magyarázott. Ezzel a kijelentéssel azonban csupán azt erősítettük meg, hogy a fasiszta mint olyan *nem* pszichológiai probléma, és hogy minden olyan kísérlet, amely pszichológiai terminusokban próbálja megragadni a fasiszta gyökereit és történelmi szerepét, szükségképpen azoknak az „irracionális erőknél” az ideológiai színvonalán marad, amelyeket a fasiszta erősíteni igyekszik. Bár kétségtelen, hogy a fasiszta demagóg jelentős szerepet játszik abban, hogy érvényre juttassa hallgatósága bizonyos törekvéseit, ezt azonban úgy teszi, mint erős politikai és gazdasági érdekek képviselője. A fasiszta ténylegesen nem pszichológiai diszpozíciók okozzák, hanem inkább a fasiszta határol el egy pszichológiai territóriumot, amelyből sikeresen lehet olyan forrásokhoz jutni, amelyek a fasiszta az önérdek nem-pszichológiai motívumaival szolgálják. Amikor a tömeget hatalmába keríti a fasiszta propaganda, akkor nem az ösztönök és késztetések valamiféle elsődleges megnyil-

vánulása megy végbe, hanem a tömegek lélektanának valamiféle kvázitudományos felélesztése, egy olyan mesterségesen előidézett regreszsió, amelyenről Freud beszélt a szervezett csoportokkal kapcsolatban. A vezérek átveszik a tömegek lélektanát, átalakítják és saját uralmuk szolgálatába állítják. Ami a társadalmi mozgalmakban megnyilvánul, az nem a tömegek lélektanának primér, közvetlen kifejeződése. A jelenség nem egészen új, a történelem eddigi ellenforradalmi már előrevetítették árnyékát. Bár mesze nem a fasiszmus egyetlen forrásaként, a tömegek lélektana kétségtelenül részévé vált annak a több rétegből álló rendszernek, melynek totális jellegét éppen a tömeg potenciális ellenállása – a tömegek racionalitása – tette szükségessé. Freud koncepciója, az egyéni narcizmusnak a vezéreképekkel való helyettesítése, egy olyan lehetőségre hívja fel a figyelmet, amit úgy nevezhetnénk, hogy a tömegek lélektanának az elnyomók által történő kisajátítása. Bár egyértelmű, hogy a folyamatnak van egy pszichológiai dimenziója, egyben azonban a pszichológiai motiváció régi, liberális értelemben vett lényegének megszüntetésére irányuló és egyre erősödő tendenciáját is jelzi. A lélektani motivációt szisztematikusan kontrollálják és nyelik el olyan társadalmi mechanizmusokkal, amelyeket felülről irányítanak. Abban a pillanatban, amikor a vezetők tudatára ébrednek a tömegpszichológiának és saját kezükbe kaparintják azt, bizonyos értelemben már meg is szüntetik. A pszichoanalízis alapstruktúrája tartalmazza ezt a lehetőséget, mivel Freud lényegében negatív értelemben fogja fel a pszichológia tartalmát. A pszichológia birodalmát a tudattalan szupremáciájával határozza meg, és kimondja, ahol eddig ösztön-én volt, oda most az énnel kell kerülnie. Az ember felszabadítása a tudattalan heteronóm uralma alól saját „lélektanának” a megszüntetését jelenti. A fasiszmus ezt a megszüntetést ellenkező irányba haladva hajtja végre – a potenciális szabadság elérése helyett a függőség fenntartásával, társadalmi ellenőrzés alá vonva sajátítja ki a tudattalant, ahelyett, hogy a szubjektumok tudatosítanák saját tudattalanjukat. Mert, miközben a pszichológia mindig az individuum valamilyen kötelékét jelenti, ugyanakkor feltételezi a szabadságot is, az egyén egy bizonyos önállóságát és autonómiáját. Nem véletlenül volt a pszichológiai gondolkodás nagy korszaka a tizenkilencedik század. Egy végletekig eldologiasodott társadalomban, amelyben jóformán nincsen közvetlen kapcsolat ember és ember között, amelyben minden egyes személy egy társadalmi atommá redukálódik, a kollektivitás pusztá funkciójára, a pszichológiai folyamatok, bár az egyéni belső továbbra is léteznek, többé

már nem jelennek meg a társadalmi folyamatok meghatározó tényezőiként. Az egyén pszichológiája így elveszíti azt, amit Hegel a lényegének nevezett. Freud könyvének legnagyobb érdeme talán az, hogy annak ellenére, hogy szerzője az egyéni lélektan területén belül maradt, bölcsen tartózkodva attól, hogy kívülről vezessen be elméletképzésébe szociológiai tényezőket, elérte azt a fordulópontot, ahol a pszichológia mint olyan megszűnik. A szubjektum pszichológiai „elszegényesedése”, amivel „alárendelődik az objektumnak”, amellyel saját „legfontosabb alkotórészét”³⁷, vagyis a felettes-ént helyettesíti, szinte hátborzongató intuícióval anticipálja azokat a pszichológia utáni, individualitásuktól megfosztott társadalmi atomokat, amelyekből a fasiszta közösségek felépülnek. Ezekben a társadalmi atomokban a csoportképződés pszichológiai dinamikája túlszordul saját magán, elveszítve valóságos voltát. Velejéig hamissá válik a vezérek vonatkozásában, mint ahogyan hamis a tömegek részéről történő identifikáció aktusa, hamis és mesterkéltné a tömegek álörjögése és hisztériája is. Ahogyan ezek az emberek nem hiszik el a szívük legmélyén, hogy a zsidók maguk a testet öltött Gonosz, éppúgy nem hisznek a vezérben sem igazából. Ténylegesen nem azonosulnak vele, mindössze eljátsszák azonosulásukat és lelkesedésüket, hogy ezzel vegyenek részt a vezér színjátékában. Ezzel a színjátékkal teremtenek ingatag egyensúlyt újra és újra mobilizálódó ösztönkésztetések és az általános felvilágosodottság azon történelmi periódusa között, amelynek szintjére elérkeztek, és amelyet többé már nem tudnak önkényesen eltörölni. Feltehetőleg éppen saját „tömegpszichológiájuk” fikciójelleget a tudata az, ami oly környezetelenné és megközelíthetetlené teszi a fasiszta tömegeket. Ha megállnának gondolkodni, akárcsak egy pillanatra is, az egész színjáték darabokra hullana, ők pedig ott maradnának a pániknak kiszolgáltatottan.

Freud váratlan kontextusban bukkant a hamisság e motívumára, mégpedig akkor, amikor a hipnózist mint az egyéneknek az őshorda és ősapa közötti viszonyhoz való regresszióját elemezte:

„Ahogyan már egyéb reakciókból megtudhattuk, az egyének változó mértékű hajlamot őriztek meg az ilyen ősi helyzetek újraélésére. Mindezek mellett megmarad egyfajta tudás arról, hogy a hipnózis csak játék, egyes régi élmények hazug megújulása, és e tudás gondoskodik a hipnotikus akarathelyettesítés komoly következményeivel szembeni ellenállás kialakításáról is.”³⁸

Közben azonban a játékot társadalmiasították, aminek következményei meglehetősen súlyosnak bizonyultak. Freud még megkülönböztethette

a hipnózist a tömegpszichológiától, mondván, hogy az előbbi két emberre korlátozódik. Attól kezdődően azonban, hogy a vezérek technikájuk modernizálásával kisajátították a tömeglélektant, képessé váltak arra, hogy a hipnotikus varázst kollektivizálják. A náciak „Ébredj Németország!” csatakiáltása a valóságban az eredeti jelentésnek pontosan az ellenkezőjét takarja. Ugyanakkor azzal, hogy a hipnotikus varázst kollektivizálták és intézményesítették, az indulatátételt mind inkább közvetetté és bizonytalanúvá változtatták, így a színdarabjelleg, a lelkes azonosulásnak és a tömeglélektan egész tradicionális dinamikájának a hamissága hallatlan mértékben megnőtt. Mindez pedig azt eredményezheti, hogy az emberek egyszerűen csak ráeszmélnek a varázslat mesterséges voltára, ami által az majd hirtelen összeomlik. A társadalmiasított hipnózis megszüli azokat az erőket, amelyek a közvetetté vált kontrollon keresztül megsemmisítik a regresszió kísértetét, és végül felébresztik azokat, akik becsukva tartják szemüket, bár már nem alszanak.

Szummer Csaba fordítása

Jegyzetek

¹ A cikk a szerző Max Horkheimerrel közösen végzett munkájának a része.

² Harper Brothers, New York, 1949. Lásd továbbá Leo Loewenthal és Norbert Guterman, *Portrait of the American Agitator*. In: *Public Opinion Quartely*, Fall, 1949, pp. 417 ff.

³ Ez némi kiegészítést igényel. Van egy csekély különbség azok között, akik – helyesen vagy helytelenül – bizonyos, a gazdaságban megfigyelhető jelenségekről spekulálva próbálják megőrizni a tisztességnek legalább a látszatát, visszautasítva azt a vádat, hogy antiszemiták lennének, és így látnak hozzá a zsidók lejáratásához, illetve azok között a nyílt náciak között, akik leplezetlenül vállalják az antiszemita szerepet, és a legbrutálisabb és legmocskosabb nyelvhez folyamodnak. Különbséget tehetünk még ezenkívül a régivágású keresztény-konzervatívot alakító agitátor – akit könnyűszerrel felismerhetünk a szociális segélyből élőkkel szemben tanúsított ellenszenvéről – és aközött a típus között, aki – egy modernebb változatot képviselve – a fiatalsághoz fordul, legtöbb esetben forradalminak állítva be saját magát. De ne értékeljük túl e különbségek jelentőségét! A beszédek alapfelépítése és fogásai megegyeznek az óvatosan adagolt hangzásbéli különbségek ellenére is. Inkább munkamegosztásról beszélhetünk, mint tényleges különbségről. Mellesleg, a nemzeti szocialista párt ugyancsak fenntartott ravasz módon bizonyos lényegtelen különbségeket, ezeknek azonban soha nem volt komolyabb jelentőségük, és nem vezettek a politikai eszmék komolyabb konfrontációjához a párton belül. Tévhit, hogy 1934. június 30-a áldozatai forradalmárok lettek volna. A véres tisztogatás különböző frakciók párton belüli rivalizálásnak az eredménye volt, nem pedig valamilyen társadalmi konfliktussal állt kapcsolatban.

⁴ A könyv eredeti címe, amellyel 1921-ben megjelent, *Massenpsychologie und Ich-analyse*. [Magyarul: Tömegpszichológia és én-analízis (a továbbiakban: *Tömegpszichológia*). Ford. Szalai István. In: *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Cserépfalvi, Bp., 1995, 185-248. oldal. Az Adorno által idézett angol nyelvű kiadás: *Group Psychology and the Analysis of the Ego*. London, 1922. (A ford. – Sz. Cs.)] Fordítója, James Strachey helyesen jegyzi meg, hogy az általa használt „group” [tömeg, csoport] szó Le Bon „foule”-jának, valamint a „Masse” szónak a megfelelője. (Le Bon könyvének címe: *A tömegek lélektana*). Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy az ebben a könyvben használt „ego” [én] terminus még nem azt a sajátos lelki instanciát jelöli, amit Freud későbbi írásaiban az ösztön-énnel és a felettes énnel kapcsolatban leír; itt még egyszerűen csak egyént, személyt jelöl. Freud „tömegpszichológiájának” egyik leglényegesebb eleme az, hogy nem ismeri el egy független, hipotetikus „tömegmentalitás” létét, hanem a Le Bon, McDougall és mások által megfigyelt jelenségeket olyan regressziókra vezeti vissza, amelyek minden, a tömeget alkotó és a tömeg hatása alá került egyénben végbemennek.

⁵ *Tömegpszichológia*, 190.

⁶ *Tömegpszichológia*, 199.

⁷ Freud könyvében nem követi egészen idáig a problémát, azonban a függelék egyik bekezdéséből kiderül, hogy teljes mértékig tudatában volt ennek. „Ugyanilyen módon tőri át az asszonyok iránti szerelem a faj, a nemzeti elkülönülés és a társadalmi osztályok tömegbéli kötéseit, és ezzel fontos kulturális teljesítményt visz végbe. Biztosnak látszik, hogy a homoszexuális szerelem sokkal jobban megfér a tömegben lévő kötésekkel, még akkor is, ha gátolatlan szexuális ösztönök formájában lép fel; e figyelemre méltó tény magyarázata igen messzire vezetne.” (*Tömegpszichológia*, 246.) A megállapítás kétségtelen igazolást nyert a német fasiszmus idején, amikor a nyílt és az elfojtott homoszexualitás között lévő határvonal, csakúgy mint a nyílt és elfojtott szadizmus közötti, jóval inkább elmosódott, mint a liberális középosztály-társadalomban.

⁸ *Tömegpszichológia*, 191.

⁹ „(...) a tömeglélek egyik lényege a szerelmi kapcsolatokban (közömbösen kifejezve, az érzelmi kötődésekben) rejlik. Emlékezzünk csak, az eddigi szerzők erről nem beszéltek.” (*Tömegpszichológia*, 205.)

¹⁰ E figyelemreméltó jelenség egyik oka talán az, hogy azok a tömegek, akiket a fasiszta agitátornak meg kell nyernie ahhoz, hogy hatalomra juthasson, többnyire nem szervezett tömegek, hanem a nagyváros alkalmi csoportosulásai. Mivel ezeknek a tömegeknek csupán lazán összefüggő jellege van, szükségessé válik, hogy a centrifugális, kanalizálatlan szeretet helyett a fegyelmet és összetartozást hangsúlyozzák számukra. Az agitátor feladatának nagy részét az képezi, hogy elhitesse a tömeggel, hogy szervezett, akárcsak a hadsereg vagy az egyház. Ez eredményezi a túlszervezettségre való hajlamot. Később a szervezettség fétissé változik, és a szervezettségre való törekvés eluralkodik az agitátorok beszédein.

¹¹ Vö. *Tömegpszichológia*, 235. A tömegpszichológia freudi elméletének e kulcsmondata mellelleg magyarázatot ad a fasiszta személyiség egyik legfeltűnőbb jellemzőjére, a felettes én externalizálására is. Az „én-ideál” terminus Freud első kifejezése arra, amit később felettes énnel nevezett el. Ennek egy tömegideállal való helyettesítése ugyanaz a folyamat, ami a fasiszta személyiségben is végbemegy. A fasiszta személyiségnek nem sikerült egy független lelkiismeretet kialakítani, hanem egy olyan autoritás-

sal azonosult ehelyett, amely irracionális, ahogy azt Freud leírta, heteronóm jellegű, rigiden elnyomó, szinte teljesen idegen az egyén saját gondolkodása számára, és éppen ezért minden strukturális merevsége ellenére is könnyen változtatható. Ezt a helyzetet valóságként tükrözi a „Jó az, ami Németországnak jó” formulája. Ez az elem az amerikai fasiszta agitátorok beszédeiben újra felbukkan, amikor ahelyett, hogy jövőbeli híveik lelkiismeretéhez fordulnának, külső, konvencionális és sztereotip értékekre hivatkoznak, amelyeket adottnak vesznek, és *per definitionem* helyesnek tartanak, nem vetve alá azokat sem az élő tapasztalat próbájának, sem pedig diszkurzív vizsgálatainak. Mint azt Th. W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson és R. Nevitt Stansford a *The Authoritarian Personality* című könyvükben (Harper Brothers, New York, 1950) részletesen bebizonyították, az előítéletes személyiségek, ahelyett, hogy saját maguk hoznának morális döntéseket, általában konvencionális értékrendet vallanak magukénak, azt tekintve jónak, amit „mások annak tartanak”. Hajlamosak rá, hogy az azonosulás folyamatában feláldozzák saját én-ideájukat, alárendelődjenek egy csoport-énnek, és ezzel a külső értékrenddel olvadjanak össze.

¹² Az, hogy a fasiszta hívek mazochizmusát elkerülhetetlenül kísérik szadista impulzusok is, összhangban áll Freud ambivalencia-elméletével, amelyet először az Ödipusz-komplexussal kapcsolatban fejtett ki. Mivel az egyének számára csupán pótkielégülést biztosít, hogy fasiszta tömeggé egyesülnek, a kultúra által okozott frusztráció továbbra is megmarad bennük, azonban olyan irányba terelődik, amely a vezér céljainak jobban megfelel; pszichológiailag értelmezve ez a frusztráció összevegyül a tekintélynek való alárendelődési hajlammal. Bár Freud maga nem vizsgálta e problémát, amit később „szado-mazochizmusnak” neveztek el, a jelenségnek pontosan tudatában volt, amit az is bizonyít, hogy elfogadta Le Bon koncepcióját, miszerint „mivel a tömeg nem vonja kétségbe semminek sem az igaz, vagy hamis voltát, és mivel ereje nagy öntudatában rejlik, ugyanannyira türelmetlen, mint amennyire hatalomhívó. Az erőt méltányolja, és csak kevéssé engedi magát a jóságtól befolyásolni, mivel azt afféle gyöngeségnek tartja csak. Hőseitől erőt és erőszakosságot követel. Azt akarja, hogy uralkodjanak rajta, hogy igába hajtsák, és szeretné félni uralkodóját.” (Freud: *Tömegpszichológia*, 194.)

¹³ *Tömegpszichológia*, 216. oldaltól.

¹⁴ *Tömegpszichológia*, 216.

¹⁵ *Tömegpszichológia*, 216. [Adorno kiemelése – *A ford. Sz. Cs. megjegyzése*]

¹⁶ Lásd Max Horkheimer: „Authoritarianism and the Family Today”. In: *The Family: Its Function and Destiny*. R. N. Anshen (ed.) Harper Brothers, New York, 1949.

¹⁷ Freud, *Tömegpszichológia*, 222.

¹⁸ Freud könyvének fordítója az „Instanz” [hatóság, instancia] szó fordítására a „faculty”-t [intézmény, képesség] választja, ez azonban nem fejezi ki a német eredetiben benne rejlő hierarchikus konnotációt.

¹⁹ Freud, *Tömegpszichológia*, 225. [Freud kiemelése – *A ford. Sz. Cs. megjegyzése*]

²⁰ Talán nem felesleges hangsúlyozni, hogy Nietzsche „Übermensch”-fogalmának éppoly kevés köze van ehhez az archaikus képhez, mint ahogy jövőképeknek a fasiszmus-hoz. Freud utalása csak arra az „Übermensch”-re érvényes, akit olcsó jelszavakkal szoktak népszerűsíteni.

²¹ *Tömegpszichológia*, 232.

²² *Tömegpszichológia*, 236.

²³ A megszemélyesítéssel kapcsolatban lásd részletesebben az angol nyelvű kiadás (*Group Psychology and the Analysis of the Ego*. London, 1922) 44. oldalán található lábjegyzetét. [A lábjegyzet a magyar nyelvű kiadásból hiányzik. – *A ford. Sz. Cs.*] Az itt található lábjegyzetben az eszmék és a vezetők személyisége közötti kapcsolatról van szó. Továbbá a *Tömegpszichológia*, 212. oldalán, ahol a tömeget összetartó irracionális dolgokról Freud mint „másodlagos vezérekről” beszél. Technikai kultúrákban nem jöhet létre közvetlen indulatáttétel az ismeretlen és távoli vezér személyére. Ami végbemegy, az inkább a személytelen, elkülönült társadalmi hatalom újra-megszemélyesítése. Ennek lehetősége tisztán állt Freud előtt. „Ezek az elvont dolgok akár egy másodlagos vezér személyében is megtestesülhetnek, és a vezető és az eszme viszonya is mindenféle érdekes és bonyolult dolgot eredményezhet.”

²⁴ *Tömegpszichológia*, 240.

²⁵ A német folklórnak van egy drasztikus metaforája erre a személyiségjegyre: *Radfahrraturen* [biciklis jelleme], akik felfelé hajlonganak, lefelé pedig taposnak.

²⁶ *Tömegpszichológia*, 194.

²⁷ *Tömegpszichológia*, 210-211.

²⁸ A „neutralizált”, közömbösített és felhígított vallásnak a fasiszta mentalitásban játszott szerepével kapcsolatban lásd a *The Authoritarian Personality*-t. Fontos adalék a témához a pszichoanalízis részéről Theodor Reik *Der eigene und der fremde Gott* [A saját és az idegen isten] című munkája, valamint Paul Federn könyve, *Die vaterlose Gesellschaft* [Az apa nélküli társadalom].

²⁹ Megemlíthetjük itt, hogy Freud szerint a faj ideológiája, a tömeget létrehozó sajátos regresszió keresztül tökéletesen tükrözi az újjáélesztett primitív testvériség eszméjét. A fajnak két közös tulajdonsága van a testvériséggel. Állítólag „természetes”, „vérkötelék”, továbbá deszexualizált jellegű. A fasiszmusban ezt a hasonlóságot tudatalan szinten tartják. Viszonylag ritkán beszélnek testvériségről, és akkor is csak általában a *Reich* határain kívül élő németekkel kapcsolatban („Szudétákban élő fivéreink”). Ennek oka, részben legalábbis, nyilvánvalóan az, hogy a fogalom a francia forradalom *fraternité*-jét idézi fel, ami a náci számára tabunak számított.

³⁰ *Tömegpszichológia*, 212.

³¹ *Tömegpszichológia*, 213-214.

³² *Tömegpszichológia*, 214.; *Zur Einführung des Narzissmus*. (1914c).

³³ *Tömegpszichológia*, 229.

³⁴ *Tömegpszichológia*, 242.

³⁵ *Tömegpszichológia*, 229.

³⁶ Lásd *Prophets of Deceit*.

³⁷ *Tömegpszichológia*, 223.

³⁸ *Tömegpszichológia*, 235.